

МОВНА СТІЙКІСТЬ УКРАЇНЦІВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ (за матеріалами книги «Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття»)

У статті розглянуто поняття мовної стійкості, здійснено аналіз мовної поведінки українців у першій половині ХХ століття. Окреслено історичні передумови та шляхи формування мовної особистості. Матеріалом дослідження слугували інтерв'ю жінок, що народилися наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Ключові слова: мовна стійкість, мовна стабільність, національна належність, національна свідомість, українська мова, мовна картина світу.

Вступ

Проблема мовної стійкості стає доволі актуальною й викликає науковий інтерес провідних дослідників. Особливу увагу цьому питанню у своїх працях приділили українські мовознавці Б. Ажнюк, О. Бондар, Л. Масенко, О. Селіванова, О. Тараненко, О. Ткаченко та ін., а також такі зарубіжні лінгвісти, як-от: У. Альтерматт, Ф. Боас, М. Геллер, Р. Вишинський, Є. Смоліч, Р. Харріс. Мовна стійкість тісно пов'язана з мовною ситуацією – взаємодією різних мов у певній державі чи регіоні з огляду на функціональну специфіку й ареал поширення мов у певний момент історичного розвитку.

Теоретичне підґрунтя

Н. Шумарова зауважує, що мовна ситуація є водночас і процесом, і результатом історичного розвитку соціуму, вона формується і розвивається під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників соціально-економічних, демографічних, національно-культурних напрямів мовної політики (Шумарова, 2000).

О. Ткаченко розрізняє поняття *мовна стійкість* і *мовна стабільність*. «Мовна стабільність і мовна стійкість народу – різні речі, – зауважує дослідник. – Втративши свою мовну стабільність, народ завдяки мовній стійкості може поступово повернути й свою мовну стабільність, навіть зміцнити її. Втративши мовну стабільність і не маючи або не виробивши мовної стійкості, народ може втратити навіть найстабільнішу і найвпливовішу, найпоширенішу в світі мову» (Ткаченко, 1990, с. 3).

Науковець зазначає, що мовну стійкість народу живлять чотири джерела, які є доконечними умовами його національного існування: національна традиція (історична пам'ять); національна свідомість та солідарність, що мають становити взаємопов'язану нерозривну пару; національна культура, духовна і матеріальна; національний мир і співпраця з іншими етносами, що живуть на території відповідного народу, а також з іншими народами світу (Ткаченко, 2007, с. 7).

На думку Г. Стойкової, мову й суспільство потрібно розглядати як єдину цілісну систему, утворену мовцями не тільки як індивідами, здатними говорити, а в ширшому розумінні – як продуктами індивідуальної взаємодії в процесі їхньої практичної та духовної діяльності з наявністю таких складових:

- мовна самосвідомість (усвідомлення окремішності, мовний патріотизм);
- національна самосвідомість (усвідомлення самоцінності своєї нації);
- наявність особливого менталітету (особливого способу мислення, вияв національної психології);
- національна гідність (патріотизм, шанування, гордість за свою націю);
- духовність (сукупність національних ідей, цілей, моральних цінностей: істини, віри, любові, надії, добра, краси) (Стойкова, 2015, с. 161).

Своє розуміння мовної стійкості подає Т. Симоненко: «Мовна стійкість – це, на нашу думку, якість, намір, психологічний орієнтир індивіда непохитно користуватися у щоденному спілкуванні певною мовою, мовними засобами, які

є для людини природовідповідними та близькими з погляду її виховання та освіти» (Симоненко, 2004, с. 46).

За О. Ткаченком, у виробленні і зміцненні мовної стійкості провідне місце належить внутрішнім чинникам, пов'язаним із кожним народом, з його національною традицією, національною свідомістю та солідарністю, з його національною культурою (Ткаченко, 1993, с. 34–41). У разі зіткнення двох мов, викликаного однією з них на території іншої, для мови, на територію якої проникли носії іншої мови в особі завойовників-переможців, настає з неминучістю серйозне випробування, що його не кожна мова витримує. Зауважимо, що комунікація є не тільки зустріччю дискурсів, сприймання і розуміння, спонукання й обміну інформацією, а й зустріччю позицій, норм і ціннісних орієнтацій.

Методи та матеріал дослідження

Матеріалом вивчення мовної стійкості українців у першій половині ХХ століття слугувала книга «Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття» (Винницька, 2013), яка містить 21 розшифроване інтерв'ю представниць різного віку, соціального статусу, що народилися в різних куточках України. Наші героїні здебільшого походять з інтелігенції (наприклад, Василина Саламон народилася в сім'ї священика, а Надія Олійник – вчителя, колишнього сотника УГА, Володимира Лучків – у заможній родині, Галина Скасків – донька офіцера УНР, активного діяча просвітницького руху в Галичині). Кожна з них здобула освіту: зокрема, Марія Горбань закінчила гімназію сестер Василянок у Львові, Анеля Варварук – українську народну гімназію в Дрогобичі, Надія Олійник – державну гімназію в Сокалі, Володимира Лучків навчалася на медичному факультеті Львівського університету тощо.

Як слушно зазначає Л. Ткач у своїй праці «Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття», вирішальний вплив на формування західноукраїнського варіанта літературної мови мала інтелігентна, освічена верства, з високим рівнем компетенції в кількох мовах. Саме ця верства, на думку дослідниці, «була водночас і об'єктом, і суб'єктом міжмовної взаємодії, виступила провідником чужомовних впливів, як це було загалом в історії кожної європейської літературної мови» (Ткач, 2007, с. 362). Додамо, що саме ця верства була також рушієм національного відродження, збереження традицій і мови.

Результати дослідження

У передмові до книги «Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття» Я. Грицак зазначає, що «однією з найбільших змін, яка сталася протягом цих років – це віднайдення Батьківщини. <...> Світ перед Першою світовою війною, а в деяких регіонах, і між війнами, був світом етнічних, релігійних або локальних ідентичностей (“тутейші”). В освічених сім'ях українською мовою чи її діалектним варіантом говорили лише для домашнього вжитку, залежно від місця проживання, польською, російською чи угорською»¹ (Грицак, 2013, с. 13). Так, одна з оповідачок Людмила Бризгун упродовж трьох тижнів 1917 року в Києві українську мову почувала лише п'ятнадцять разів, а коли переїхала до Трипілля, де «дістала працю», то зіткнулася ще з такою ситуацією: «То дуже гарне містечко було, я туди приїжджаю, говорю по-українськи. А мені кажуть там ті санітарки, як їх акушерки називали, фельдшерки: “Паніко, говоріть по нашому...” Я кажу: “Я говорю по-українськи, а хто ж ви, хіба не українки?” “Ми тутейші”. От вам і тутейші. То був 1917 рік» (Винницька, 2013, с. 16).

Отже, локальна ідентичність переважила глобальну (власне українську). Людмилі Бризгун вдалося зберегти мову й усвідомлення національної належності, попри те, що народилася в Сибіру, навчалася в Томському медичному університеті, де на 500 студентів було близько 20 українців: «Мова українська була. Ви знаєте, навіть в присутності професорів ми говорили по-українськи» (Винницька, 2013, с. 11). Становленню Людмили як національно свідомої громадянки сприяло сімейне середовище, а також діяльність місцевих українських громад у Сибіру, де кожен мав купувати українську пресу й говорити рідною мовою: «Хто починав говорити не по-українськи, то того викидали [з громади. – Л. П.]» (Винницька, 2013, с. 16).

Таку ситуацію, з якою зіткнулася Людмила Бризгун у Києві й Трипіллі, практично неможливо уявити, наприклад, серед інтелігенції південноукраїнської Галичини, а також тієї частини галицького й буковинського селянства, яке було залучене в просвітницькому, кооперативному й підпільницькому рухах. На думку Я. Грицака, «дві світові війни і міжвоєнне насильство різними способами націоналізували життєвий досвід мільйонів, нерідко роблячи їхню національну

¹ Цитату наведено відповідно до оригіналу, збережено правопис і пунктуацію.

ідентичність справою життя чи смерті» (Грицак, 2013, с. 14).

У міжвоєнній Польщі такий вибір міг призвести до труднощів у школі (Надія Олійник), закриття дороги до державної праці, а навіть до репресій. У радянській Україні, коли припинилася політика українізації, українська мова стала причиною насмішок серед російськомовного населення великих міст (Грицак, 2013, с. 15). Так, Надія Юхима пригадує, як в одній із орендованих квартир на Одещині «не могла їм [господарям. – Л. П.] догодити ніяк говорити. Знаєте, все що скажу, то все не так. Все ніби вони посміхалися з моєї мови» (Винницька, 2013, с. 716).

Для інших вибір української мови міг призвести до арешту чи навіть смерті, а щонайменше позбавляв можливості влаштуватися на роботу (Марія Горбань і Надія Олійник). Але в містах підпольської України в результаті політики припониження української мови витворилося, за словами Ю. Шевельова, «відчайдушне ставлення до вибору мови в кожному окремому випадку з деякими ознаками соціальної гістерії та взаємної майже гіпнози» (Шевельов, 1998, с. 146).

У період між двома світовими війнами поляки вдавалися до переслідувань українськомовних, про що свідчить розповідь Галини Скасків: коли вона поверталася потягом до Бережан із навчання, «то було так не раз, що якщо українка заговорила до польки по-українськи, то друга, старша, я пам'ятаю цей момент і цю особу, каже: "Czemu mówisz po rusku? Teraz jest Polska, nie Ukraina". Вони навіть не дозволили нам говорити, а в інших випадках навіть не дозволили... таких побачили скромненьких дівчаток, які між собою говорили. "Чому ти не?.. Говори по-польськи". Розумієте, то були страшні переслідування» (Винницька, 2013, с. 602).

Ю. Шевельов у праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус» зазначає, що в підпольській Україні мова виконувала «не саму тільки комунікативну функцію між селянами, духовенством та іншими групами інтелігенції; вона набула нового значення як засіб національного самоутвердження, як форма виклику, як вияв зневаги до політичного режиму» (Шевельов, 1998, с. 146).

Мова як засіб спротиву й самоутвердження особливого значення набувала у середовищі школярів та гімназистів. За словами Надії Олійник, насаджування польської мови в навчальних закладах спонукало молодь до бунту, до використання винятково української, а також вступу до лав ОУН. Жінка пригадує ситуацію,

як перед заняттями промовила «Отче наш» тоді, коли весь клас молився польською, адже «була вихована в патріотичному дусі, багато читала і почувала себе гордою україночкою на той час» (Винницька, 2013, с. 626). Такий вчинок, який директор вважав «каригідним зухвальством», спровокував ще більшу ворожнечу в класі, а далі і труднощі в навчанні для школярки. Проте дівчина і далі виявляла мовну стійкість і наступні рази просто не молилася, а коли почалися крики й дорікання, то «встала, знов перехрестилася три рази і сказала "Богородице Діво"» (Винницька, 2013, с. 627). «Виглядало, – зазначає Ю. Шевельов, – наче до нормальних функцій мови: зв'язку, заклику й вияву почуття, додалася ще особлива функція демонстрації» (Шевельов, 1998, с. 146).

У цій ситуації мовна стійкість була виявом духовного опору поневоленню, оскільки «перехід на мову окупанта є кроком до компромісу з ним, пристосування до нерівноправних стосунків, тобто певною мірою і прийняття припониженого становища своєї мови» (Масенко, 2002, с. 12).

Разом із мовною стійкістю українці виявляли також і релігійну в умовах радянської окупації Галичини. Так, Надія Олійник розповідає, що не мали змоги похоронити брата відповідно до християнських обрядів: не було ані священика, ані панахиди, ані похорону. Та навіть більше, антихристиянська сутність більшовицької ідеології породжувала в її послідовників схильність до примітивних інстинктів, що призводило до масових випадків насилля, садизму та наруги над людською особистістю. Нищилися моральні та етичні цінності, традиції, плюндрувалася духовність. «Це ж було все антирелігійне, – пригадує Надія Олійник. – Відбувалися паради проти релігії, з кпинами, з музикою, Матір Божу висмівали... Як ми входили вранці перед школою до церкви, бо церква була напроти гімназії, то ті босяки, знаєте, робітники, нас обзивали різними словами, кляли нас, що ми йдемо якимсь ідолам молитися. Це не було легко» (Винницька, 2013, с. 631). Та, попри глузування, українці Галичини і далі відвідували церкви, виявляючи в такий спосіб свою громадянську позицію і стійкість.

Антирелігійну пропаганду в Радянському Союзі втілювали на рівні більшовицької державної політики, лекції з атеїзму були обов'язковими, а невідвідування занять могло спричинити труднощі в університеті, на роботі, відрахування або й звільнення. У таких складних умовах важко було зберегти релігійну стійкість, але

героїням книги «Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття» це вдавалося. Так, Марія Горбань пригадує діалог із директором:

Директор: «Марія Василівна, Ви не берете участь в лекціях про атеїзм». Я: «так». Директор: «Чому?» Я: «Мене виховали в релігійному християнському дусі. За тих кілька місяців радянської влади я не могла змінити релігійних поглядів. Якщо б я сказала, що не вірю в Бога, ви не повірили б; скажете: «Бреше». Тоді яка ваша думка про мене?» (Винницька, 2013, с. 208).

Послідовність у діях і стійкість, чи то мовна, чи релігійна, свідчили про моральні й духовні якості людини.

Мовну стійкість вихідці із Західної України зберігали і після окупації регіону більшовиками, не переходячи на російську мову, про що свідчать спогади Марії Горбань:

– *А якою мовою він [російський офіцер. – Л. П.] говорив?*

– *Він, мабуть, починав по-російськи. Я казала, що я говорю по-українськи* (Винницька, 2013, с. 203);

<...> Отже, я цьому кажу: «Я російської мови не знаю, я знаю українську мову». «Марія Василівна, ти напиши усе по-українськи» (Винницька, 2013, с. 206).

Неабияку мовну стійкість виявила і Галина Скасків, уродженка Тернопільської області, яка і далі говорила лише українською з російськими офіцерами навіть у центральній тюрмі Москви, виступаючи на судових засіданнях:

– *А перекладу не було на російську?*

– *Перекладу? А от не знаю, вони слухали мене по-українськи.*

– *Вони розуміли?*

– *Так, вони розуміли мене, вони слухали мене всі по-українськи. Може, там деякі речення, він [генерал-лейтенант, який знав українську. – Л. П.] щось перекладав* (Винницька, 2013, с. 588).

Отже, стійка мовна позиція й поведінка були своєрідним інструментом, засобом протистояння ворогові у складних політичних і життєвих обставинах ХХ століття.

Мовна ситуація на Закарпатті була дещо відмінна від стану в Галичині, але й тут українська інтелігенція зберігала мову й чітко усвідомлювала свою національну належність. Так, Марія Логуш розповідає про групу свідомих людей, яка згуртувалася на Верховині: *«Спеціально був такий письменник народний, Лука Дем'ян, який навіть тепер в Советському Союзі є визнаний*

за народного письменника. Пригадую собі, я тоді маленька була, 4–5 літ було, він все до нас приходив і дуже часто вони з батьком переговорювали. Коли я піросла, я одного разу пішла на стриж наш і побачила, що там є купа якихось книжок на якійсь мові, що є дуже подібна до тої, якою батько говорить» (Винницька, 2013, с. 133). А батько говорив *«дуже гарною українською мовою»* (Винницька, 2013, с. 133), йому вдалося зберегти мовну ідентичність в умовах діяльності угорського уряду: *«Колісь мадяри були головними панамі і майже ціле століття вели дуже інтенсивну так звану денаціоналізацію. У школах страшенно карали дітей, якщо вони говорили своєю мовою. Батько розповідав, як його били такою палкою по пучках пальців і ставили в кукурудзу на коліна»* (Винницька, 2013, с. 133).

Мовна політика угорського режиму була подібна до політики перед кінцем Першої світової війни. Уряд ставився вороже до української мови та фактично заборонив її уживати (Шевельов, 1998, с. 166). Попри те, що тоді на Закарпатті чистою літературною українською мовою не видавали майже нічого, усе друковане мало в собі елементи місцевих говірок, залишалися «свідомі українці, які говорили гарною мовою», адже розуміли серйозність конфлікту між російською та українською мовами. Як зазначає Ю. Шевельов, *«це був смертельний бій за право вижити»* (Шевельов, 1998, с. 167). Завдяки стійкості тамтешньої інтелігенції українській мові вдавалося конкурувати в боротьбі.

Висновки

У цій статті ми розглянули мікрорівень розвитку мовної стійкості, особливості щоденного використання мови її конкретними носіями. Хоча маємо зауважити, що протистояння впливові польського / російського / угорського комунікативного середовища інколи не було поодиноким випадком індивідуальної стійкості, утворювалися громади, об'єднання однодумців. Інтерв'ю, наведені у книзі «Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття», дають підстави стверджувати, що в першій половині ХХ століття українцям вдавалося чинити опір і протистояти мовно-культурній асиміляції. Завдяки внутрішнім чинникам, пов'язаним з історичним минулим, національною свідомістю, солідарністю, культурою, мовці виявляли чітку мовну позицію.

Список використаної літератури

- Грицак Я. Передмова / Я. Грицак // Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття / голов. упоряд. Іроїда Винницька. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2013. – С. 9–28. [Бібліотека «України модерної», Серія: Спогади, щоденники, інтерв'ю, число 1].
- Масенко Л. Мовна стійкість і мовна стабільність / Л. Масенко // Наукові записки НаУКМА. – Київ, 2002. – Т. 20 : Філологічні науки. – С. 11–14.
- Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття / голов. упоряд. Іроїда Винницька. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2013. – 836 с. [Бібліотека «України модерної», Серія: Спогади, щоденники, інтерв'ю, число 1].
- Симоненко Т. Стимулювання студентів до українськомовної стійкості / Т. Симоненко // Українська мова і література в школі. – 2004. – № 1. – С. 46–47.
- Стойкова Г. Основні аспекти щодо мовної стійкості в Україні / Г. Стойкова // Одеський лінгвістичний вісник. – 2015. – Т. 1. – С. 160–164.
- Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Ч. 2 : Джерела і соціокультурні чинники розвитку / Людмила Ткач. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2007. – 704 с.
- Ткаченко О. До проблеми мовної стійкості (питання внутрішніх перешкод) / О. Ткаченко // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 14–18.
- Ткаченко О. Передумови і фактори формування мовної стійкості у слов'янських народів / О. Ткаченко // Слов'янське мовознавство. – Київ, 1993. – С. 34–41.
- Ткаченко О. Проблема мовної стійкості та її джерела / Орест Ткаченко // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 3–10.
- Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 207 с.
- Шумарова Н. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму / Н. Шумарова. – Київ : Київський державний лінгвістичний університет, 2000. – 283 с.

Lюдмила Підкуймуха

**LANGUAGE STABILITY OF UKRAINIANS
IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY
(based on the book *Unusual Fates of the Ordinary Women.
The Oral History of the Twentieth Century*)**

Background. Language stability is closely linked to the linguistic situation. It means that different languages interact in the particular state or regions at a certain point of the historical development. In sociolinguistic terms, the territory of Ukraine was far from being homogeneous in the first half of the 20th century. Therefore, it is very important to analyze language stability of Ukrainian people during this period. Despite there are papers that deal with language stability in modern Ukraine, there are just a few studies that describe this phenomenon in the historical perspective.

Purpose. The main goal of this article is to describe language stability of Ukrainians in the first half of the twentieth century. Moreover, the purpose of this research is to analyze geographical and historical factors that have influenced people's behavior and the language choice.

Methods. To achieve this aims, mainly descriptive method has been used.

Results. The results indicate that such factors as strong linguistic nationalism and attitude to language were instrumental in creating the sociolinguistic conditions which supported language stability. Individual and collective speech behavior was important for keeping the stability of the national language. Moreover, higher level of language stability was among people from the Western Ukraine and intelligentsia. For those people, the Ukrainian language was not only as a means of communication but also as a tool of resistance. Because of language stability, Ukrainians managed to oppose the process of linguistic and cultural assimilation in the first half of the twentieth century.

Discussion. Thus, it is asked whether attitudes can play a direct role in stability or whether stability can be examined in much the same way as language change through categories such as age, gender, class and social networks. Then, by extension, the answers to these questions will be utilized to seek answers to questions relating to language planning and policy and how this can be carried out successfully.

Keywords: language stability, language firmness, Ukrainian language, linguistic world image, consciousness, national affiliation.

Матеріал надійшов 26.01.2018